

Marek Barwiński

Ukraińcy na Podlasiu : geneza, kontrowersje, współczesność

Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Oeconomica nr 11,
123-144

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Marek Barwiński

UKRAIŃCY NA PODLASIU – GENEZA, KONTROWERSJE, WSPÓŁCZESNOŚĆ

W artykule omówiono genezę mniejszości ukraińskiej na Podlasiu oraz zmiany jej liczebności i rozmieszczenia w tym regionie. Przedstawiono zależności pomiędzy zmianami sytuacji politycznej a przekształceniami struktury narodowościowej. Głównym celem było wskazanie czynników, które najpierw doprowadziły do spektakularnego spadku liczebności Ukraińców na Podlasiu, a od pewnego czasu powodują swoiste „odrodzenie” mniejszości ukraińskiej w tym regionie.

Słowa kluczowe: *Ukraińcy, Białorusini, Podlasie, struktura językowa, spis powszechny*

1. Wprowadzenie

Ludność ukraińska jest związana z historią Polski od jej najwcześniejszego okresu. Najczęściej jej obecność kojarzona jest z takimi regionami historyczno-geograficznymi jak Podole, Wołyń, Podkarpacie czy też – podczas zaborów – Galicja. Dużo rzadziej mówi się o Ukraińcach w kontekście Podlasia, pomimo tego, że ich dzieje w tym regionie sięgają średniowiecza. Jest to spowodowane wieloma czynnikami, głównie mniejszą liczebnością oraz całkowitą odmiennością losów ludności ukraińskiej na Podlasiu w porównaniu do „Ukraińców galicyjskich”, zwłaszcza w okresie rozbiorów Polski oraz w XX wieku.

Zasięg terytorialny Podlasia jest trudny do jednoznacznej delimitacji. Wynika to z wielokrotnych zmian jego przynależności państwowej i administracyjnej, braku wyraźnych granic fizjograficznych oraz różnym pojmowaniu tego regionu w aspekcie historycznym, administracyjnym i fizyczno-geograficznym (Barwiński 2004). W niniejszym artykule, Podlasie będzie rozumiane jako obszar dzisiejszego województwa podlaskiego. Z uwagi na koncentrację mniejszości ukraińskiej w południowo-wschodniej części województwa, tekst będzie dotyczył głównie powiatów bielskiego, hajnowskiego i siemiatyckiego.

2. Geneza Ukraińców na Podlasiu

W średniowieczu, Podlasie znajdowało się poza granicami państwa Piastów. Pierwotnie był to bezludny pas lasów oddzielający Mazowsze od Litwy i Rusi (Gloger 1903). Pełniło wówczas rolę nieustabilizowanej granicy strefowej, spornego pogranicza polsko-rusko-litewskiego, znajdującego się w okresie piastowskim zdecydowanie dłużej pod zwierzchnictwem Rusi, a następnie Litwy, niż Polski (Piskozub 1968).

W wyniku wzrostu zaludnienia na Mazowszu i Rusi w wiekach XI–XII, Podlasie zasiedlała od zachodu rzymskokatolicka ludność mazowiecka (polska), a od wschodu i południa, prawosławna rusińska (ukraińska). Centralne Podlasie zostało zdominowane przez ludność rusińską, która osiedlała się w okolicach Mielnika, Kleszczeli, Bielska. Najdawniejszym centrum osadniczo-politycznym na tym obszarze był Drohiczyn, który powstał jako warowny gród ruski już w XI stuleciu. Innymi, niewątpliwie ruskimi grodami wczesnośredniowiecznymi na Podlasiu, są Brześć, Mielnik, Siemiatycze, Bielsk i Suraż. Rusini przybywali głównie z południowego-wschodu, obecnej Ukrainy, zwłaszcza z Wołynia (Gloger 1903; Hawryluk 1993, 1999; Makarski 1996; Wiśniewski 1977).

Procesy osadnicze zapoczątkowane we wczesnym średniowieczu i trwające, z większym lub mniejszym nasileniem, aż do schyłku XVIII stulecia, doprowadziły do ukształtowania się na obszarze Podlasia trzech głównych obszarów etnicznych – polskiego, ruskiego (ukraińskiego) i białoruskiego.

Jak stwierdza badacz procesów osadniczych Podlasia J. Wiśniewski (1977): *„Cały zachód, stanowiący niegdyś część Mazowsza, zasiedliła ludność polska, przeważnie drobnoszlachecka. Część południowo-wschodnią zasiedliła we wsiach chłopskich i miastach ludność ruska nadbużańska, pochodzenia północno-ukraińskiego. Część północno-wschodnią objęła w swe posiadanie białoruska ludność z nad Niemna i z nad Rosi z dużą domieszką litewską i zapewne, także z potomkami uchodźców jaćwieskich. (...) Podział ten i stosunki etniczne ukształtowały z 4 kierunków 4 narody: polski, od zachodu wzdłuż Bugu, Narwi i Biebrzy, ukraiński od Bugu i Polesia, białoruski od Niemna, białoruski od Wołkowyska oraz litewsko-jaćwieski przychodzący od Niemna i przenikający z dala. Dominacja tych kierunków uzależniona była od zmian politycznych i ekspansywności grup etnicznych”*.

Granica etniczna i religijna między katolicką ludnością polską a prawosławną rusińską ukształtowała się pod koniec XV w. na orientacyjnej linii Drohiczyn–Boćki–Samułki nad Narwią. Była ona wyraźna, głównie ze względu na odrębność zarówno językową, jak i religijną. Zróznicowane, *rusko-lacki*, skład narodowościowy miały miasta Drohiczyn, Siemiatycze, Brańsk, Suraż, Bielsk, Brześć. O wiele później zaczęła kształtować się granica etniczna między osadnictwem rusińskim a białoruskim, dlatego, że w wieku XV, te dwie grupy nie stykały się ze sobą, oddzielał je szeroki pas puszczy, biegnący przez

Białowieżę do Narwi, Supraśli i Biebrzy. Dopiero przekroczenie tego pasa leśnego w wiekach XVI–XVII przez Białorusinów, zapoczątkowało kształtowanie się granic etnicznych-językowych: białorusko-ukraińskiej i białorusko-polskiej. Zarysowane w XV–XVII w. granice obszarów etnicznych na Podlasiu ulegały w następnych stuleciach tylko nieznacznym zmianom, głównie na korzyść etnosu polskiego (Hawryluk 1993, 1999).

Po raz pierwszy liczebność ludności ruskiej (ukraińskiej), na terenach pomiędzy Bugiem i Narwią została uchwycona po III rozbiore Polski przez statystykę pruską. Według danych z około 1800 r., zamieszkiwało na tym obszarze 40 tys. Rusinów (Hawryluk 1999). Najdokładniejsze – choć z pewnością nie w pełni odpowiadające rzeczywistości – dane dotyczące struktury narodowościowej i religijnej mieszkańców Podlasia na przełomie XIX i XX w., podawał pierwszy rosyjski spis powszechny z 1897 r., w którym zadano pytanie dotyczące języka ojczystego oraz wyznania. Władze carskie traktowały deklarowany język jako główne kryterium przy określaniu narodowości.

Według wyników tego spisu, w całym ówczesnym obwodzie białostockim zamieszkiwało 60 335 Rusinów, z tego aż 60 218, czyli 99,8% w powiecie bielskim¹. W tym samym powiecie tylko 5 909 osób (ponad 10-krotnie mniej) zostało uznanych za Białorusinów (Wakar 1917).

Charakterystyczną cechą spisu z 1897 r. był minimalny udział Rusinów w środkowej i północnej części Podlasia i ich koncentracja w powiecie bielskim. Na podstawie kryterium językowego ludność prawosławną zamieszkującą na północ od Narwi (powiat sokólski i białostocki) zaliczono w zdecydowanej większości do narodowości białoruskiej, a przeważającą część prawosławnych z powiatu bielskiego do narodowości rusińskiej (Eberhardt 1996; Hawryluk 1999; Wakar 1917).

Było to dyskusyjne i kontrowersyjne, ponieważ używane wówczas dialekty, były pośrednimi formami językowymi, trudnymi do jednoznacznego zaklasyfikowania lingwistycznego. Chłoptwo, stanowiące większość społeczeństwa, mówiło różnymi językami, zależnie od regionu. W wielu okolicach nie można było ściśle określić dominującego języka, ponieważ granice językowe z reguły nie mają ostro zarysowanych granic liniowych. Dialekty polskie i ukraińskie, białoruskie i ukraińskie oraz polskie i białoruskie stopniowo przechodziły jeden w drugi, w miarę przesuwania się w głąb terytorium zamieszkanego przez te narody. Posługiwanie się gwarą, będącą mieszaniną kilku języków, sprawiało, że język tracił znaczenie jako kryterium narodowościowe (Tomaszewski 1991). Ludność chłopska uważała się głównie za „tutejszych”, prawosławnych lub „Ruskich”. Bliskość językowa, brak różnic wyznaniowych i słabo wykształcone

¹ Powiat bielski był wówczas zdecydowanie większy niż obecnie, obejmował obszar pomiędzy Bugiem a Narwią, w przybliżeniu odpowiadał dzisiejszym powiatom siemiatyckiemu i bielskiemu.

poczucie tożsamości narodowej, bardzo utrudniało jednoznaczne rozróżnienie Ukraińców i Białorusinów.

Jednak wyniki spisu z 1897 r. są potwierdzeniem, istniejącego praktycznie od XVI–XVII w., podziału etniczno-wyznaniowego powiatu bielskiego na część zachodnią, gdzie zamieszkuje głównie katolicka ludność polska i wschodnią, zamieszkaną w większości przez prawosławnych Rusinów.

3. Zmiany narodowościowe na Podlasiu w XX wieku

W okresie międzywojennym miały miejsce dwa narodowe spisy ludności – w 1921 i 1931 r. Pierwszy z nich, odbywający się w warunkach nie zakończono-ego procesu ustalania granic Polski, nie objął Śląska i Wileńszczyzny, a także został zbojkotowany przez dużą część Ukraińców. Ponadto w województwach wschodnich, w tym na Podlasiu, odbył się jeszcze w trakcie trwania powojennych ruchów migracyjnych. Stąd najczęściej dla zobrazowania struktury narodowościowej w okresie międzywojennym stosuje się wyniki spisu z 1931 r. Niestety one także mają istotne wady. W spisie tym, rubrykę „narodowość”, podobnie jak w 1897 r., zastąpiono pytaniami o „język ojczysty” i „wyznanie”, ponadto, według J. Tomaszewskiego (1985), jego wyniki były fałszowane, zwłaszcza w stosunku do liczebności i rozmieszczenia Ukraińców.

W przypadku Podlasia, najbardziej uderzającą cechą wyników spisów z okresu międzywojennego, jest praktycznie brak występowania Ukraińców. Spis z 1921 r. wykazał w całym województwie białostockim tylko 304 osoby narodowości rusińskiej (kategoria „narodowość ukraińska” nie występowała w formularzu spisowym), przy prawie 120 tys. narodowości białoruskiej². W powiecie bielskim dominowali Polacy (87 tys.), przed Białorusinami (45 tys.) oraz Żydami (15 tys.). Rusinów miało być w całym powiecie zaledwie 66 osób (Krysiński 1928). Według kolejnego spisu, z roku 1931, w ówczesnym województwie białostockim tylko 3 405 osób zadeklarowało ukraiński jako język ojczysty, z czego zdecydowana większość (2 079 osób) przypadła na powiat bielski, w którym prawie 30 razy więcej mieszkańców, bo aż 57 817, zadeklarowało jako ojczysty język białoruski³.

Wyniki spisów przeprowadzonych w okresie II Rzeczypospolitej pokazują, że w latach 20. i 30., około 30% ludności powiatu bielskiego stanowiła prawosławna ludność białoruska, której żadne XIX-wieczne spisy ludności w tak dużym stopniu na tym obszarze nie wykazywały. Według nich, między rokiem

² Na podstawie *Statystyka Polska, 1927, Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921, t. 19, województwo białostockie.*

³ Na podstawie *Statystyka Polski, 1938, Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 XII 1931, z. 83, 85.*

1897 a 1931, na Podlasiu – szczególnie w powiecie bielskim – miał miejsce niezwykle dynamiczny wzrost liczby Białorusinów (z około 6 tys. do prawie 58 tys.) i jeszcze gwałtowniejszy spadek liczby Ukraińców (z około 60 tys. do zaledwie 2 tys.). Między Narwią i Bugiem, w bardzo krótkim czasie nastąpiło całkowite odwrócenie ukraińsko-białoruskiej struktury narodowościowej i praktycznie „likwidacja” kilkudziesięciotysięcznego etnosu ukraińskiego, który do początku XX w. powszechnie występował na tym obszarze.

W jaki sposób w tak krótkim czasie doszło do tak fundamentalnych zmian struktury etnicznej?

J. Wiśniewski (1977) próbując wyjaśnić ten fenomen, pisze: *„Miejscowi określali ludność ruską w powiecie bielskim jeszcze w początkach XX wieku jako Rusinów lub Ukraińców. Bardzo możliwe, że osiedlenie się wśród nich autentycznych Białorusinów, działalność urzędników i popów białoruskiego pochodzenia spowodowała, że zaczęto ich uważać za Białorusinów”*.

Jest to prawdopodobne, jednak najistotniejszym wydarzeniem pomiędzy 1897 a 1921 r. na tym terenie była I wojna światowa, wojna z Rosją bolszewicką i powstanie niepodległej Rzeczypospolitej. Głównych przyczyn tak istotnych zmian deklaracji narodowościowych należy upatrywać właśnie w tych zdarzeniach.

W początkowym okresie I wojny, narodowi działacze białoruscy, projektując zarys terytorialny przyszłej, niepodległej Białorusi, nie wysuwali pretensji terytorialnych do ziem etnicznie ukraińskich. Jednak wraz z końcem niemieckich sukcesów na froncie oraz rozwojem rewolucji w Rosji, zaczęły pojawiać się projekty stworzenia państwa białorusko-litewskiego w granicach historycznej Litwy, składającej się także z etnicznie ukraińskich, południowych części ówczesnej guberni mińskiej i grodzieńskiej (razem z powiatem bielskim). Nie spotkało się to wówczas z poparciem polityków litewskich, jednak zmieniło rozumienie pojęcia „Białoruś” przez wielu działaczy białoruskich. Odtąd politycy białoruscy, praktycznie we wszystkich kolejnych dokumentach, zaczęli traktować południowe granice guberni grodzieńskiej, jako granicę projektowanego państwa białoruskiego (w późniejszym okresie federacji litewsko-białoruskiej), którego powstanie pod patronatem Niemiec ogłoszono 24 marca 1918 r. Od tego okresu Podlasie, aż po linię Bugu, znalazło się na trwałe w kręgu zainteresowań i działalności białoruskich organizacji społeczno-politycznych. Trzeba jednak pamiętać, że zdecydowana większość prawosławnych mieszkańców tych ziem nie przejawiała jakiegokolwiek zainteresowania białoruskim życiem politycznym, nie zdawała sobie sprawy z działalności własnej elity, nie identyfikowała się z narodem białoruskim. Wśród tej ludności, tendencje separatystyczne były bardzo słabe, a aktywność polityczna dotyczyła bardzo wąskiej, całkowicie marginalnej grupy.

Nieco wcześniej, 22 stycznia 1918 r., ogłoszono niepodległość Ukraińskiej Republiki Ludowej (również pod niemieckim patronatem), której granice z kolei – choć przesunięte daleko na zachód na obszarze byłego Królestwa Polskiego

(po Krasnystaw, Radzyń, Międzyrzec, Sarnaki) – nie obejmowały powiatu bielskiego.

Klęska Niemiec i zakończenie I wojny światowej stworzyły całkowicie odmienną sytuację polityczną na Podlasiu. Mimo to, jeszcze podczas konferencji pokojowej w Wersalu, politycy białoruscy domagali się bezskutecznie stworzenia niepodległej Białorusi, w skład której miał wejść również powiat bielski. Jednak w wyniku wojny polsko-bolszewickiej oraz postanowień traktatu ryskiego z 1921 r., plany państwowości białoruskiej oraz ukraińskiej zostały ostatecznie unicestwione, a ziemie te podzielone pomiędzy Polskę i ZSRR (Darski 1994; Hawryluk 1999; Wróbel 1990).

Rodzący się podczas wydarzeń I wojny światowej białoruski ruch narodowy był za słaby, aby przejąć kontrolę nad zdecydowanie polskim pod względem etniczno-wyznaniowym Podlasiem. Jednak propagowane wówczas „poszerzenie” obszaru białoruskiego o część Podlasia oraz Polesia było cennym argumentem dla polskich polityków w negowaniu ukraińskich praw do tych obszarów. Etnos białoruski – w odróżnieniu od ukraińskiego – był przez większość ówczesnych działaczy polskich lekceważony i uważany za zdecydowanie mniej „groźny” dla odradzającej się Rzeczypospolitej. Ponadto oficjalne, „rządowe” uznanie podlaskich Rusinów za Białorusinów, zmniejszyło liczebność, i tak wówczas największej oraz wyraźnie skonfliktowanej z młodym państwem polskim, ukraińskiej mniejszości narodowej. W konsekwencji takich uwarunkowań polityczno-społecznych, już na początku lat 20. oraz w latach późniejszych, dochodziło do antyukraińskich fałszerstw na obszarze Podlasia. Miały one na celu upowszechnienie pojęcia „białoruskości”, przypisanie „narodowości białoruskiej” w stosunku do całej podlaskiej ludności prawosławnej, także ukraińskiej (Hawryluk 1999).

Manipulacje te były bardzo ułatwione przez, nadal bardzo słabo rozwinięte, zwłaszcza wśród wiejskiej społeczności Podlasia, poczucie tożsamości narodowej oraz istniejące różnice religijne – a co za tym idzie, brak poczucia jedności pomiędzy wyznającymi prawosławie podlaskimi Ukraińcami, a zdecydowanie dominującymi wśród Ukraińców z Galicji wyznawcami grekokatolicyzmu (Goss 2001).

Wielu polskich badaczy z okresu międzywojennego, kwestionuje tak gwałtowne zmiany struktury etnicznej na Podlasiu. Wbrew oficjalnym wynikom spisu z 1921 r., jeden z najwybitniejszych znawców sytuacji narodowościowej wschodniej Polski początku XX w. L. Wasilewski (1927), uznaje południowo-wschodnią, prawosławną część powiatu bielskiego za ziemie ukraińskie i podkreśla, że „(...) powiat Bielsk wykazuje 30,5% Białorusinów będących w rzeczywistości Ukraińcami językowo”. Również A. Krysiński (1928), zgadzając się z L. Wasilewskim, określa całą ludność prawosławną żyjącą na obszarze wschodniej części powiatu bielskiego, między Narwią a Bugiem, za „niewątpliwe Ukraińców” i podkreśla, że „do ukraińskiego Podlasia, wypadłoby również doliczyć historycznie doń należący powiat bielski województwa

białostockiego”. Także J. Tomaszewski (1985) zaznacza, że „(...) w województwie *białostockim* (powiecie *bielskim*) mieszka pewna liczba *Ukraińców*”.

Wybuch II wojny światowej był początkiem kolejnych, bardzo istotnych przemian narodowościowych na Podlasiu. W konsekwencji podpisania paktu Ribbentrop-Mołotow, Podlasie mimo tego, że zajęte w pierwszych dniach wojny przez wojska hitlerowskie, po kilku tygodniach zostało przekazane ZSRR. Białostoczczyzna już jesienią 1939 r. została włączona w skład Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (BSRR). Jednym z następstw, było przedłużenie do linii Bugu (na południe od Brześcia), granicy między radzieckimi republikami: białoruską i ukraińską. Konsekwencją tej decyzji było z kolei uznanie przez radziecką administrację całej ludności prawosławnej, zamieszkującej na obszarze BSRR – także etnicznie mieszanej białorusko-ukraińskiej społeczności Podlasia – za Białorusinów. Spowodowało to m.in. wpisywanie wyznawcom prawosławia „narodowości białoruskiej” we wszystkich oficjalnych dokumentach (Hawryluk 1999). Można powiedzieć, że było to swoiste „ukoronowanie” międzywojennych manipulacji wynikami spisów powszechnych na Podlasiu. Odtąd, konsekwentnie przez kilkadziesiąt lat, a niejednokrotnie i współcześnie, stereotypowo utożsamia się całą ludność prawosławną, zamieszkującą na północ od Bugu, z Białorusinami.

W latach 1944–46, miały miejsce przesiedlenia Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów, między Polską a ZSRR. Ludność prawosławna na Podlasiu pozostawała lojalna w stosunku do polskich władz komunistycznych i nie wykazywała powszechnej chęci wyjazdu do ZSRR. Nie było również istotnych powodów, dla których nowe polskie władze mogły być zainteresowane ich pozbyciem się. Wręcz przeciwnie, stanowili oni główny trzon komunistycznych struktur administracyjnych, partyjnych i milicyjnych. Dlatego też polska administracja początkowo nie podejmowała żadnych działań sprzyjających przesiedleniu. Nie zdecydowano się także na użycie wojska, jak miało to miejsce w południowo-wschodniej Polsce, a w 1947 r. Podlasie nie zostało objęte działaniami akcji „Wisła”. Ostatecznie, z województwa białostockiego wyjechało do ZSRR ponad 36 tys. osób, czyli około 20% ogółu zamieszkującej na tym obszarze ludności prawosławnej (Mironowicz 1993, 1998, 2000; Olejnik 2003; Sadowski 1995).

W okresie powojennym, polska administracja na białostoczczyźnie przyjęła zasadę automatycznego klasyfikowania ludności według kryterium religijnego, traktując wszystkich wyznawców prawosławia na Podlasiu jako Białorusinów (Mironowicz 1993, 2000). Spowodowało to ostatecznie utrwalenie się w świadomości społecznej stereotypów „prawosławny-Białorusin” i „katolik-Polak”, również wśród samych zainteresowanych, czyli społeczności prawosławnej. W tym prostym, schematycznym podziale religijno-narodowościowym mieszkańców Podlasia, nie było miejsca dla Ukraińców.

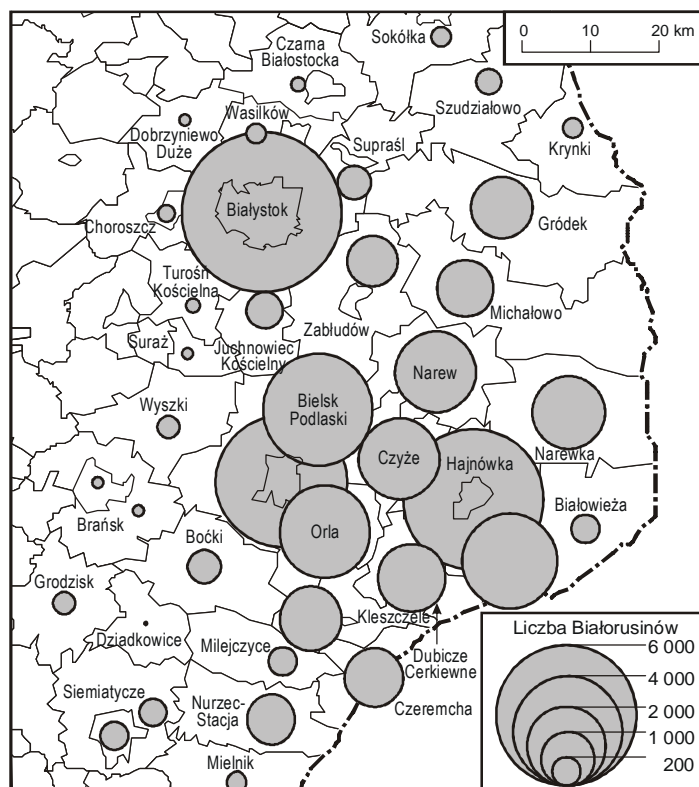
Wyniki wielu badań naukowych negują utożsamianie całej ludności prawosławnej Podlasia z narodem białoruskim, podkreślają jej postępującą

polonizację, dominację autoidentyfikacji „Polak-prawosławny”, a także utrzymywanie się wśród niewielkiej części prawosławnych, ukraińskiej tożsamości narodowej (Barwiński 2004; Hawryluk 1999; Mironowicz 1992; Sadowski 1995). W dużym stopniu zostało to potwierdzone wynikami spisu powszechnego z 2002 r., w którym umieszczono pytanie dotyczące tożsamości narodowej. Według wyników spisu, na Podlasiu 46 041 osób zadeklarowało narodowość białoruską, 1 366 ukraińską, a 511 rosyjską⁴. Liczba prawosławnych, z powodu braku pytania dotyczącego wyznania w spisie w 2002 r., jest określana szacunkowo. Niejednokrotnie występują bardzo duże rozbieżności pomiędzy poszczególnymi szacunkami. Według danych GUS, w 2002 r. na Podlasiu było aż 355 tys. osób wyznania prawosławnego⁵, natomiast według szacunków K. Gossa (2001) zaledwie 165 tys. Pomimo tak dużej rozpiętości szacunków, oznacza to, że na początku XXI w., zaledwie od 14% do 29% prawosławnych mieszkańców Podlasia, deklaroowało w trakcie spisu powszechnego narodowość białoruską, ukraińską lub rosyjską. Na terenie wschodniego Podlasia zdecydowanie dominowała kategoria „Polak-prawosławny”. Powszechność tego typu tożsamości, wynikała z bardzo silnych na tym terenie, w okresie PRL-u jak i współcześnie, procesów asymilacji społeczności prawosławnej do narodu polskiego, jednak bez konwersji religijnej (Barwiński 2004; Mironowicz 1992; Sadowski 1995, 1997). Stąd też tak mała, wykazana podczas spisu, liczebność narodowości białoruskiej, zwłaszcza w porównaniu z wcześniejszymi szacunkami, wahającymi się najczęściej w granicach 200–250 tys. (Chałupczak, Browarek 1998; Eberhardt 1996).

Bardzo ciekawym wynikiem spisu z 2002 r. jest fakt, że aż 73% deklaracji narodowości białoruskiej na Podlasiu przypada na obszar między Bugiem i Narwią (rys. 1), czyli na ziemię, które według badań historyków i językoznawców, zostały w średniowieczu zasiedlone przez ludność pochodzenia ukraińskiego i aż do okresu międzywojennego wykazywały zdecydowaną dominację Ukraińców nad Białorusinami (Eberhardt 1996; Hawryluk 1999; Makarski 1996; Sadowski 1995; Wakar 1917; Wiśniewski 1977).

⁴ Na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego.

⁵ Na podstawie *Wyznania religijne...* (2003).

Rys. 1. Rozmieszczenie Białorusinów na Podlasiu na podstawie wyników spisu ludności z 2002 r.

Źródło: oprac. własne na podstawie danych GUS

Często podkreśla się „ukraiński charakter etniczny” prawosławnych mieszkańców południowo-wschodniego Podlaskia. Trzeba jednak podkreślić, że ten „charakter” jest współcześnie prawie wyłącznie teoretyczny. W praktyce, m.in. w trakcie badań socjologicznych (Barwiński 2004; Mironowicz 1992; Sadowski 1995) lub podczas spisu powszechnego w 2002 r., poczucie tożsamości ukraińskiej było wśród mieszkańców tego obszaru marginalne (rys. 3). Bliskość wyznaniowa, językowa, kulturowa i społeczna, bardzo utrudnia jednoznaczne rozgraniczenie narodowości białoruskiej i ukraińskiej.

M. Koter (1995), podkreśla, że „(...) na pograniczu białorusko-ukraińskim (także w granicach Polski) podobieństwo kulturowe pomiędzy tymi dwoma prawosławnymi narodami jest tak silne, że ich formalne rozgraniczenie staje się niemożliwe. W rejonie Bielska Podlaskiego i Hajnówki zdarza się, że na skutek różnych sytuacji życiowych oraz poddania się odmiennej propagandzie politycznej, w obrębie tej samej rodziny ojciec jest „tutejszy”, jeden syn uważa się za Białorusina, drugi za Ukraińca, a wyemancypowana córka deklaruje się

jako Polka". Opinia ta bardzo trafnie oddaje współczesną specyfikę sytuacji narodowościowej na Podlasiu.

W 1999 r., trzy lata przed spisem powszechnym, w którym zadano pytanie dotyczące tożsamości narodowej, na obszarze południowo-wschodniej części województwa podlaskiego, między Bugiem i Narwią, przeprowadzono badania zorganizowane przez Katedrę Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego. Głównym celem badań było ustalenie współczesnego przebiegu pogranicza etniczno-religijnego, jego przemian, zasięgu, specyfiki, zróżnicowania zamieszkujących go społeczności⁶. W tym celu m.in. starano się określić strukturę narodowościową, wyznaniową i językową mieszkańców badanego obszaru⁷.

Wyniki badań potwierdziły zamieszkiwanie na tym obszarze ludności o polskiej, białoruskiej oraz ukraińskiej tożsamości narodowej, czyli przedstawicieli narodowości, które od wieków kształtowały obraz struktury etnicznej Podlasia. Bardzo niewielki, ale zaznaczający się udział autodeklaracji ukraińskich był wynikiem ponownego kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej wśród części prawosławnej ludności Podlasia, głównie na gruncie odrębnego języka, kultury oraz historycznie odrębnego pochodzenia etnicznego mieszkańców. Charakterystyczną cechą deklaracji ukraińskich była – obok ich minimalnego znaczenia ilościowego we współczesnej strukturze narodowościowej Podlasia – powszechność występowania. Respondenci określający się jako Ukraińcy zamieszkiwali na zdecydowanej większości badanego obszaru, choć ich liczba oscylowała zaledwie w granicach 1–2% ogółu badanych.

Z ukraińską autoidentyfikacją narodową na Podlasiu ściśle związany jest język ukraiński. Tożsamość językowa jest w tej społeczności silniejsza niż wśród respondentów białoruskich. Cechą charakterystyczną wśród mieszkańców wsi jest prawie dwukrotnie większy udział ludności deklarującej język ukraiński jako ojczysty niż deklarujących narodowość ukraińską. Potwierdza to tezę o kształtowaniu się ukraińskiej tożsamości narodowej, głównie na gruncie odrębnego języka (Barwiński 2004; Sadowski 1995; Hawryluk 1999).

Bardzo ciekawym wynikiem badań było stwierdzenie, że drugim – po języku polskim – ojczystym językiem dla respondentów badanego fragmentu Podlasia nie był język białoruski czy ukraiński, lecz miejscowa gwara, którą w kategoriach „ojczystych” określiło ponad 15% ogółu respondentów, w tym na

⁶ Szerzej wyniki badań zostały omówione w książce *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*, M. Barwiński, 2004, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

⁷ Badania terenowe zostały przeprowadzone w Bielsku Podlaskim, Hajnówce i Kleszczelach oraz w 103 wsiach położonych w 12 gminach (Bielsk Podlaski, Boćki, Orla, Hajnówka, Czyże, Dubicze Cerkiewne, Kleszczele, Czeremcha, Dziadkowice, Milejczyce, Nurzec-Stacja, Mielnik). Przeprowadzono łącznie 1 512 wywiadów standaryzowanych na podstawie kwestionariusza.

obszarach wiejskich prawie co czwarty badany (Barwiński 2004). Deklarowanie przez część mieszkańców gwary w kategoriach „języka ojczystego” nie może, według A. Sadowskiego (1995), symbolizować pełnego związku z narodową kulturą białoruską, ukraińską czy polską, ale raczej z regionalną grupą pochodzenia. Jest przejawem „tutejszości”, czyli więzi emocjonalnej głównie z zamieszkiwanym obszarem oraz lokalną społecznością. Jest również konsekwencją nakładania się pokrewnych języków słowiańskich, co doprowadziło do zatarcia, zwłaszcza w świadomości społecznej, wyraźnych granic między poszczególnymi językami narodowymi.

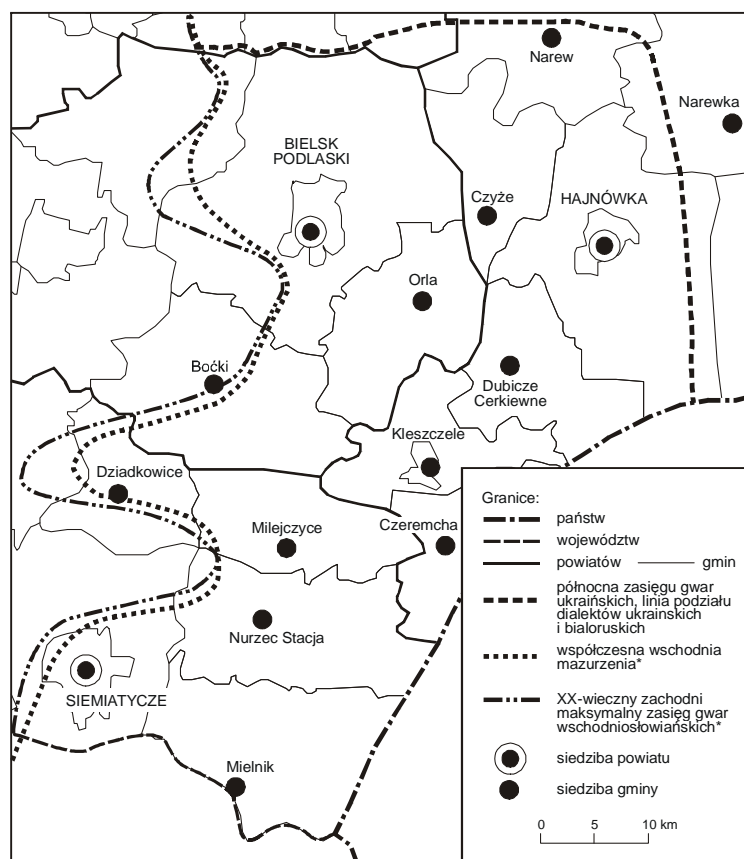
Obszar Podlasia jest pograniczem językowym, terenem, gdzie od wieków współistniały, przenikały oraz mieszały się różne języki: polski, białoruski, ukraiński, litewski, rosyjski. Część mieszkańców ma świadomość, że nie posługuje się ani językiem polskim, ani białoruskim czy ukraińskim, lecz swoistym dialektem, który jednak jest zdecydowanie bardziej zbliżony do języków wschodniosłowiańskich (białoruskiego, ukraińskiego, rosyjskiego) niż do języka polskiego.

Według *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*⁸ (1980) „(...) województwo białostockie nie jest jednolite pod względem językowym. Na znacznej jego części występują gwary wschodniosłowiańskie: na północy białoruskie, na południu ukraińskie, a pomiędzy nimi przejściowe białorusko-ukraińskie. W pasie zachodnim niemal wyłącznie są gwary polskie, dalej na wschód ludność jest przeważnie dwujęzyczna, w wielu wsiach gwara polska współistnieje z gwarą białoruską lub ukraińską. Wzajemny stosunek dwóch współistniejących gwar układa się bardzo różnie” (rys. 2).

Wyniki licznych badań naukowych potwierdzają istnienie gwar północno-ukraińskich we wschodniej i południowo-wschodniej części Podlasia (*Atlas gwar...* 1980; Hawryluk 1999; Łesiów 2010; Sadowski 1995). Granica północnego zasięgu gwar ukraińskich przebiega na wschód od Hajnówki oraz na północy wzdłuż rzeki Narwi, ponadto zachodnia granica maksymalnego zasięgu gwar wschodniosłowiańskich biegnie mniej więcej na zachód od linii Siemiatycze, Dziadkowice, Boćki, Bielsk Podlaski⁹. Wynika z tego, że prawie cały obszar południowo-wschodniej części województwa podlaskiego, według badań językoznawców, jest położony w obrębie występowania gwar północno-ukraińskich, ponadto nie występują tutaj gwary białoruskie (rys. 2).

⁸ Naukowcy opracowujący *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, przeprowadzili w latach 50., 60. oraz 70. szereg badań językoznawczych w 114 wsiach Białostoczczyzny.

⁹ Nie oznacza to, że do tej linii sięga zwarty obszar występowania gwar wschodniosłowiańskich, a jedynie, że występują tam pojedyncze wioski, w których takich gwar się używa (*Atlas gwar...* 1980).

Rys. 2. Południowo-wschodnie Podlasie na tle polsko-ruskiego pogranicza językowego

Źródło: oprac. własne na podstawie *Atlasu gwar...* (1980)

Na tej podstawie można przypuszczać, że gwara, którą na co dzień posługuje się duża część mieszkańców południowo-wschodniej części Podlasia, zwłaszcza na obszarach wiejskich, jest w rzeczywistości gwarą ukraińską lub ewentualnie dialektem dużo bardziej zbliżonym do języka ukraińskiego niż białoruskiego. Jednak nadal jest to gwara, znacznie odbiegająca od ukraińskiego języka literackiego, z licznymi naleciałościami polskimi i białoruskimi. Podczas badań większość respondentów nie potrafiła jej zaklasyfikować w kategoriach narodowych, uważając gwarę za język „prosty”, „mieszany”, „gorszy” a nawet „niekulturalny”. Powszechna jest świadomość odrębności gwary od języka białoruskiego, głównie na podstawie konfrontacji języka używanego w domu z językiem nauczonym w niektórych szkołach podstawowych oraz białoruskich liceach w Bielsku Podlaskim i Hajnówce. Z drugiej strony dużo mniejsza wśród respondentów jest świadomość ukraińskiego pochodzenia gwary, pomimo to

była ona niekiedy określana jako „*chachtacka*”¹⁰, czyli zgodnie z ludowym przezwiskiem – ukraińska (Barwiński 2004).

Nie można automatycznie łączyć faktu powszechności występowania gwar północno-ukraińskich na obszarze między Bugiem a Narwią, z ukraińską świadomością narodową zamieszkującej tam ludności, posługującej się tymi gwarami lub nawet uznającej je za „język ojczysty”. Nie potwierdzają tego badania ankietowe oraz wyniki spisu powszechnego, ponadto – co wydaje się bardzo istotne – zdecydowana większość respondentów nie wie, że język którym się posługują, należy do gwar ukraińskich, traktując go wyłącznie w kategoriach „tutejszości”.

Naukowo stwierdzone występowanie gwar północno-ukraińskich aż do linii Narwi, jest – obok odrębnego, wołyńskiego pochodzenia etnicznego części mieszkańców tego obszaru oraz wyników XIX-wiecznych spisów ludności – kolejnym dowodem na ukraiński rodowód prawosławnej ludności zamieszkującej południowo-wschodnie Podlasie.

Kolejnym wynikiem badań było powszechne przekonanie ankietowanych o obecności Ukraińców wśród mieszkańców badanego obszaru. Szczególnie jaskrawo zostało to zasygnalizowane w Bielsku Podlaskim i Hajnówce, gdzie mimo to, że niespełna 1% respondentów deklarowało się jako Ukraińcy, prawie połowa ankietowanych miała świadomość zamieszkiwania w ich miastach także ludności ukraińskiej. Na obszarach wiejskich ten udział był o połowę mniejszy, lecz mimo to co piąty badany twierdził, że w jego wsi mieszkają Ukraińcy. Jest to wynik zaskakujący, zważywszy na kilkudziesięcioletni okres oficjalnego negowania obecności mniejszości ukraińskiej na Podlasiu oraz zaledwie kilkunastoletni okres ponownego odradzania się ukraińskiej świadomości narodowej. Dowodzi to bardzo dużej aktywności – a zarazem skuteczności – lokalnych ukraińskich elit oraz organizacji politycznych i kulturalnych, których działalność uświadamia mieszkańcom Podlasia istnienie mniejszości ukraińskiej między Narwią a Bugiem (Barwiński 2004).

4. Organizacje ukraińskie na Podlasiu

Pierwsza po wojnie organizacja ukraińska na Podlasiu powstała w czerwcu 1957 r. w Kleszczelach. Było to jedyne wówczas na białostoczczyźnie koło „Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego” (UTSK), które w 1960 r. liczyło 47 członków. Zorganizowano ukraiński chór i zespół teatralny, a po kilku

¹⁰ Określenie „*chachtacki*” pochodzi od słowa *Chachot*, będącego przezwiskiem, którym Rosjanie określali Ukraińców. Pochodzi ono od charakterystycznego sposobu strzyżenia włosów, który na Podlasiu zachował się do połowy XIX w. (Hawryluk 1999).

latach starań, w 1966 r., rozpoczęto naukę języka ukraińskiego w szkole w Kleszczelach, którą jednak władze polityczne już po roku skutecznie zlikwidowały. Kilka lat później rozwiązano również koło UTSK (Hawryluk 1999). Działalność organizacyjna prawosławnych mieszkańców Podlasia została na okres kilkudziesięciu lat całkowicie zmonopolizowana przez „Białoruskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne” (BTSK), całkowicie kontrolowane i uzależnione od polskich władz partyjnych i administracyjnych. Organizacja ta w żaden sposób nie dbała o białoruską i ukraińską kulturę, język czy tożsamość. Deklarowanie poczucia białoruskiej tożsamości narodowej było krytykowane i oceniane w kategoriach „nacjonalistycznych”. Władze postanowiły wszelkie społeczności „mniejszościowe” zredukować do grup folklorystycznych, całkowicie marginalizując ich problematykę narodową, dążąc do asymilacji ludności niepolskiej, a fasadowe „organizacje mniejszościowe” niejednokrotnie aktywnie im w tym pomagały (Mironowicz 1998, 2000).

Kolejne koła UTSK zaczęły powstawać na Podlasiu dopiero pod koniec lat 80. Założono je w Białymstoku, Bielsku Podlaskim, Siemiatyczach, Czeremsze, Kleszczelach i czasowo w Hajnówce (Sadowski 1991). Zmiany polityczne i społeczne, zapoczątkowane na przełomie lat 80. i 90., spowodowały przede wszystkim bardzo duże ożywienie działalności politycznej i organizacyjnej poszczególnych mniejszości, w tym także podlaskich Ukraińców. Od początku lat 90., organizacje „społeczno-kulturalne”, uniezależniły się od nadzoru politycznego oraz zmieniły nazwy i charakter działalności na bardziej narodowy. W 1990 r. UTSK zmienia nazwę na „Związek Ukraińców w Polsce”. Powstaje szereg nowych, często konkurencyjnych organizacji, które łamią dotychczasowy monopol na reprezentowanie spraw poszczególnych narodowości. W 1992 r., na bazie podlaskiego oddziału „Związku Ukraińców w Polsce”, powstał odrębny „Związek Ukraińców Podlasia” (ZUP), liczący w 2000 r. około 300 członków¹¹. Organizacja ta bardzo intensywnie rozwija ukraińską działalność kulturalną i polityczną. W Białymstoku działa również oddział „Związku Ukraińskiej Młodzieży Niezależnej”.

„Związek Ukraińców Podlasia” działa obecnie zarówno na obszarze województwa podlaskiego, jak i lubelskiego, zwłaszcza jego północnej części, czyli dawnego „przedzoborowego” województwa podlaskiego. Siedziba główna znajduje się w Bielsku Podlaskim, oddziały w Białymstoku, Orli, Hajnówce. Organizacja skupia się głównie na działaniach zmierzających do zachowania i rozwoju ukraińskiego dziedzictwa kulturowego oraz podejmuje działania na rzecz popularyzacji współczesnej kultury ukraińskiej. Wydaje książki poświęcone historii, kulturze oraz współczesnym problemom Ukraińców na Podlasiu. Organizuje koncerty, warsztaty artystyczne dla dzieci i młodzieży, wspiera działalność amatorskich zespołów artystycznych (m.in. „Rodyna”, „Ranok”, „Strumok”, „Hiłoczka”, „Tyrsa”). Do najważniejszych cyklicznych

¹¹ Na podstawie *Rocznika Statystycznego RP*, 2000.

impresz organizowanych przez ZUP należy m.in. Festiwal Kultury Ukraińskiej na Podlasiu „Podlaska Jesień”, impreza plenerowa „Na Iwana, na Kupała”, Konkurs Piosenki Ukraińskiej „Z podlaskiej krynicy”. Jest także wydawcą ukraińskiego czasopisma „Nad Buhom i Narwoju”, które ukazuje się od 1991 r. (od 1999 r. także w Internecie). Pismo ma formę dwumiesięcznika społeczno-kulturalnego, wydawanego w języku polskim i ukraińskim, poruszającego problemy i zagadnienia życia społecznego i kulturalnego podlaskich Ukraińców. Z inicjatywy ZUP w połowie lat 90. zapoczątkowano naukę języka ukraińskiego jako ojczystego w kilku szkołach na Podlasiu, a w przedszkolu w Bielsku Podlaskim prowadzone są zajęcia w języku ukraińskim dla ponad 70-osobowej grupy dzieci. Przedstawiciele ZUP wielokrotnie z powodzeniem kandydowali w wyborach samorządowych, zasiadając w radach miast i gmin południowo-wschodniego Podlasia oraz pełniąc różne funkcje samorządowe¹².

5. Spis powszechny w 2002 r.

W 2002 r. miał miejsce w Polsce „Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań”, w trakcie którego, dzięki przemianom politycznym lat 90. i demokracji życia w Polsce, po raz pierwszy od kilkadziesiąt lat, możliwe było umieszczenie pytania dotyczącego tożsamości narodowej. Dzięki temu poznaliśmy oficjalną liczebność oraz rozmieszczenie społeczności niepolskich na terytorium Rzeczypospolitej. Spis wykazał niewielką liczebność mniejszości narodowych i etnicznych, zdecydowanie odbiegającą od wcześniejszych szacunków. Jego wyniki nie oddają w pełni współczesnej struktury etnicznej Polski. Na tak małą liczebność poszczególnych mniejszości wpłynęło szereg czynników, m.in.: procesy asymilacyjne, wymuszone i dobrowolne migracje, zaszczości historyczne i negatywne stereotypy, niski poziom tolerancji społecznej, a nawet sama konstrukcja i jednoznaczność pytania zawartego w formularzu spisowym¹³. Uzyskane podczas spisu dane, należy traktować jako „wartości minimalne”, jako liczbę osób o bardzo silnie ugruntowanej niepolskiej tożsamości narodowej.

W województwie podlaskim podczas spisu powszechnego narodowość ukraińską zadeklarowało 1 366 osób posiadających polskie obywatelstwo, nieco więcej, bo 1 414 osób zadeklarowało używanie języka ukraińskiego „w kontaktach domowych”. Tradycyjnie głównym skupiskiem Ukraińców na Podlasiu

¹² Na podstawie informacji z oficjalnej strony internetowej Związku Ukraińców Podlasia www.zup.org.pl.

¹³ Szerzej kontrowersje związane z wynikami spisu powszechnego autor omówił w artykule *Liczebność i rozmieszczenie...* (2006).

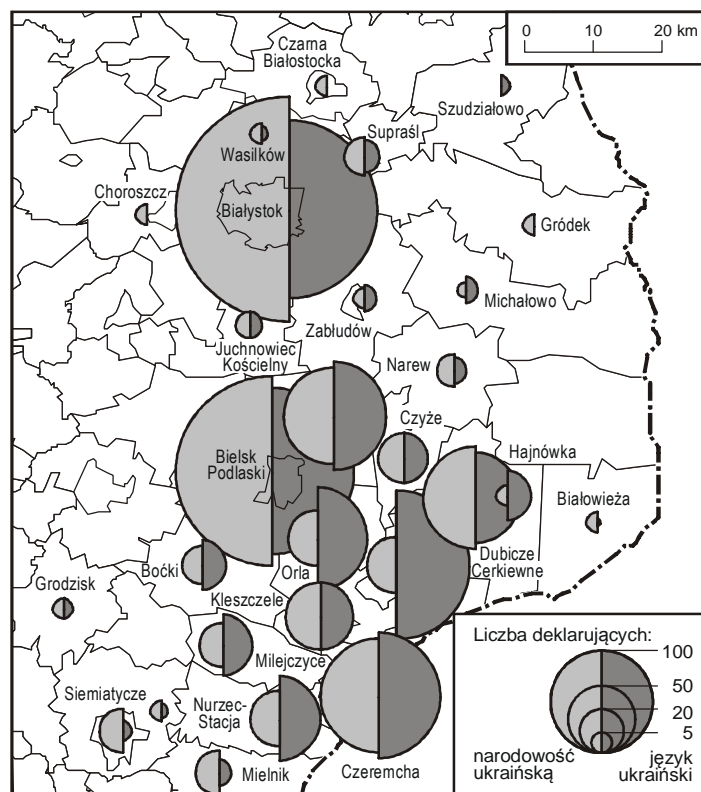
okazał się obszar pomiędzy Bugiem i Narwią: powiat bielski 440 osób, hajnowski 350 osób, siemiatycki 102, co łącznie stanowi 65,3% ogółu Ukraińców na Podlasiu (rys. 3). Relatywnie dużym skupiskiem tej narodowości jest Białystok (393 osoby). Oczywiście w skali całego województwa udział mniejszości ukraińskiej jest minimalny (0,1%), w niektórych gminach południowo-wschodniej części województwa waha się od 1–1,5%, a najwyższy jest w gminie Czeremcha (powiat hajnowski) i wynosi 3,13%¹⁴. Charakterystyczną cechą jest przewaga na obszarach wiejskich deklaracji używania języka ukraińskiego nad deklaracjami narodowości ukraińskiej, natomiast w miastach jest sytuacja odwrotna, dominuje tożsamość narodowa nad językową (rys. 3). Jest to potwierdzenie tendencji wyraźnie widocznej podczas wcześniejszych badań (Barwiński 2004).

Pomimo niewielkiej liczebności, rozmieszczenie osób deklarujących narodowość ukraińską podczas spisu powszechnego, jest w głównych zarysach zgodne z historycznymi przekazami dotyczącymi osadnictwa ukraińskiego na Podlasiu oraz rozmieszczeniem Ukraińców w spisach powszechnych z roku 1897 oraz 1931. Najważniejszym *novum* jest bardzo wyraźne zaznaczenie Białegostoku na podlaskiej mapie skupisk Ukraińców (rys. 3). Jest to konsekwencją migracji z wiejskich obszarów południowo-wschodniej białostockizny do podlaskich miast, w tym głównie do Białegostoku. Można przypuszczać, że zdecydowana większość białostockich Ukraińców pochodzi z wiosek rozrzuconych między Bugiem i Narwią.

Zarówno omawiane wcześniej badania terenowe z 1999 r., jak i wyniki spisu powszechnego z 2002 r., potwierdzają nieznaczny, wręcz marginalny (1–2%) udział Ukraińców w strukturze narodowościowej południowo-wschodniej części Podlasia. Z porównania uzyskanych wyników, można wysnuć wniosek, że respondenci określający się podczas badań ankietowych jako „tutejsi”, trzy lata później, w trakcie spisu powszechnego, nie deklarowali – przynajmniej w wyraźnym stopniu – narodowości ukraińskiej. Wynika z tego, że poczucie „tutejszości” nie przełożyło się na Podlasiu na poczucie „ukraińskości” (Barwiński 2005).

Porównanie wyników obu metod dowodzi też, że społeczność ukraińska ponownie wpisała się w mozaikę narodowościową Podlasia. Jest to udział niewielki, potwierdzający tezę, że swoista rerutenizacja prawosławnej ludności południowego Podlasia, przejawia się współcześnie głównie w formie instytucjonalnej, w dużej aktywności ukraińskich organizacji społeczno-politycznych, a w zdecydowanie mniejszym stopniu w poczuciu ukraińskiej tożsamości narodowej zamieszkującej tam ludności. Prawosławni mieszkańcy Podlasia podczas spisu powszechnego, zdecydowanie częściej wybierali deklaracje narodowości polskiej lub białoruskiej, niż ukraińskiej.

¹⁴ Na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego.

Rys. 3. Rozmieszczenie Ukraińców na Podlasiu na podstawie wyników spisu ludności z 2002 r.

Źródło: oprac. własne na podstawie danych GUS

Jedną z najistotniejszych prawnych konsekwencji spisu jest fakt, iż jego wyniki stały się automatycznie danymi urzędowymi, którymi muszą kierować się instytucje i organy administracji rządowej, zwłaszcza w kontekście przyjętej w 2005 r. ustawy o „Mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym”.

Ustawa ta uznaje Ukraińców za jedną z 9 mniejszości narodowych w Polsce, stwarza mniejszościom narodowym i etnicznym możliwości zachowania własnej tożsamości, odrębności kulturowej i językowej, zabrania dyskryminacji i asymilacji¹⁵. Ponadto ustawa, na wniosek rady gminy, gwarantuje również możliwość używania języka mniejszości jako „języka pomocniczego” w urzędach oraz możliwość umieszczania dodatkowych nazw miejscowości w języku mniejszości obok nazw w języku polskim. Warunkiem wprowadzenia tych przepisów jest minimum 20% deklaracji narodowości danej mniejszości wśród ogółu miesz-

¹⁵ Dz. U., 2005, nr 17, poz. 141, rozdz. 1 i 2.

kańców gminy w trakcie spisu powszechnego lub – w przypadku dwujęzycznych nazw miejscowości – konsultacje z mieszkańcami¹⁶.

Z powodu niewielkiej, wykazanej podczas spisu, liczebności mniejszości ukraińskiej, w żadnej gminie na Podlasiu Ukraińcy nie mają obecnie możliwości skorzystania z tych uprawnień. Mają je natomiast Białorusini. Według wyników spisu, aż 15 gmin na Podlasiu spełnia warunek wprowadzenia języka białoruskiego jako „pomocniczego”, jednak na wniosek rad gmin, wprowadzono go dotychczas tylko w 5 gminach (Orla, Narewka, Czyże oraz gmina miejska i wiejska Hajnówka). Dopiero w styczniu 2011 r. do „Rejestru gmin, na których obszarze używane są nazwy w języku mniejszości” zostało wpisanych 25 białoruskich nazw wsi i kolonii z gminy Orla. Są to pierwsze na Podlasiu, a drugie w Polsce (po łemkowskiej nazwie wsi Bielanka) nazwy miejscowości pisane cyrylicą¹⁷. Potencjalnie, nazwy białoruskie można wprowadzić w kilkuset podlaskich wsiach, podobnie jak na Śląsku Opolskim i Pomorzu zrobiono z nazwami w języku niemieckim i kaszubskim. Jednak już wprowadzenie ich w gminie Orla spowodowało kontrowersje i protesty, m.in. władz „Związku Ukraińców Podlasia”, według których język jakim posługują się mieszkańcy gminy Orla to gwary ukraińskie, a zaproponowane przez radę gminy nazwy w języku białoruskim, w większości są niezgodne z nazwami tradycyjnymi oraz bezpodstawne z lingwistycznego punktu widzenia¹⁸. Z kolei władze gminy utrzymują, iż nazwy w języku białoruskim były wcześniej konsultowane ze społecznością lokalną, a także badane przez naukowców i lingwistów pod kątem poprawności językowej i zgodności z przekazami historycznymi. Zostały też pozytywnie zaopiniowane przez Komisję Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych MSWiA¹⁹. Według wyników spisu powszechnego z 2002 r., w gminie Orla narodowość białoruską zadeklarowało 69% mieszkańców, a używanie języka białoruskiego aż 72%, natomiast narodowość ukraińską zaledwie 0,9%, a używanie języka ukraińskiego 2,6% ogółu mieszkańców²⁰. Dlatego też, bez względu na różne opinie i emocje, władze gminy muszą kierować się przepisami ustawy i wynikami spisu powszechnego.

Wiosną 2011 r. miał miejsce kolejny spis ludności, którego wyniki m.in. dostarczą aktualnych danych dotyczących struktury narodowościowej mieszkańców Podlasia. Z pewnością będą one różnić się od danych sprzed dekady, głównie z powodu odmiennej metody przeprowadzenia spisu oraz sformułowania pytań (m.in. możliwość dokonania samodzielnie spisu za pomocą Internetu,

¹⁶ Dz. U., 2005, nr 17, poz. 141, rozdz. 2.

¹⁷ Na podstawie www.mswia.gov.pl/portal/pl/178/2958.

¹⁸ Na podstawie <http://www.mmbielskpodlaski.pl/artukul/dwujezyczne-tablice-z-nazwami-miejscowosci-w-gminie-orka-spor-o-pisownie-68331.html>.

¹⁹ Na podstawie http://bialystok.gazeta.pl/bialystok/1,100421,8893648,W_Orli_beda_tablice_z_nazwami_wsi_po_bialorusku.html#ixzz1PWOp0Ec4.

²⁰ Na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego.

wyszczególnienie narodowości ukraińskiej w formularzu spisowym, dodatkowego pytania dotyczącego poczucia „*przynależności także do innego narodu lub wspólnoty etnicznej*”), ale także z powodu zachodzących nadal przemian tożsamości narodowej prawosławnych mieszkańców Podlasia. Nie bez znaczenia może być także postawa organizacji ukraińskich, namawiających do udziału w spisie, m.in. na łamach swoich czasopism oraz w Internecie. Można przypuszczać, że w 2011 r. liczba deklaracji narodowości ukraińskiej na Podlasiu, będzie wyższa niż w 2002 r.²¹.

6. Wnioski

Narodowość ukraińska, powszechnie występująca na obszarze południowo-wschodniego Podlasia od średniowiecza do początku XX w., była z różnych przyczyn, najczęściej uwarunkowanych politycznie, negowana w tym regionie przez prawie cały XX wiek. Obowiązywała zasada odgórnego przypisania do narodu według klucza wyznaniowego. Jednak stereotypowe klasyfikowanie ludności na zróżnicowanych pograniczach narodowościowo-religijnych, często nie odpowiada dużo bardziej skomplikowanej rzeczywistości.

Od lat 80. XX w., ma miejsce powolne odrodzenie, wśród części społeczności prawosławnej Podlasia, poczucia przynależności do narodu ukraińskiego. Jest to w głównym stopniu konsekwencja demokratyzacji i edukacji oraz poszukiwania tożsamości ukraińskiej. W latach 90., w warunkach demokratycznej, pluralistycznej Polski, wcześniejsza zasada przypisania do narodu, została zastąpiona zasadą wolnego wyboru – wyboru narodu, religii, przekonań.

Ponowne kształtowanie się ukraińskiej świadomości narodowej, odbywa się na gruncie odrębnego pochodzenia etnicznego i językowego. Zachodzi równocześnie na płaszczyźnie instytucjonalno-organizacyjnej oraz mentalnej. Przejawia się głównie w aktywnej działalności lokalnych organizacji społeczno-politycznych i kulturalnych o ukraińskim charakterze narodowym. W dużo mniejszym stopniu zachodzi w świadomości mieszkańców Podlasia.

Trudno obecnie przewidywać, jak dalej potoczy się proces swoistej re-eteru-nizacji części ludności prawosławnej zamieszkującej między Narwią i Bugiem. Można jednak przypuszczać, że udział osób deklarujących przynależność do narodu ukraińskiego będzie w przyszłości stopniowo rósł, głównie kosztem prawosławnych Białorusinów. Tożsamość ukraińska na Podlasiu, w dużym stopniu, odradza się jako zaprzeczenie tożsamości białoruskiej. Zatem ukrainizacja doprowadzi do osłabienia białoruskości.

²¹ Niniejszy artykuł został napisany wiosną 2011 r., podczas trwania spisu powszechnego, dlatego autor nie miał możliwości odwołania się do jego wyników.

Wiele wskazuje na to, że mniejszość ukraińska ponownie na trwałe zaistnieje w strukturze narodowościowej Podlasia. Można mieć tylko nadzieję, że w demokratycznym społeczeństwie będzie o tym decydować wyłącznie indywidualne poczucie tożsamości narodowej, a nie arbitralne wytyczne polityczno-administracyjne.

LITERATURA

- Atlas gwar wschodniostowiańskich Białostoczczyzny*, 1980, t. 1, Glinka S., Obrębska-Jablońska A., Siatkowski J. (red.), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Barwiński M., 2004, *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*, Łódź.
- Barwiński M., 2005, *Struktura narodowościowa i językowa mieszkańców południowo-wschodniej części województwa podlaskiego – porównanie wyników badań terenowych i Narodowego Spisu Powszechnego* [w:] Sadowski A. (red.), „Pogranicze. Studia społeczne”, t. XII.
- Barwiński M., 2006, *Liczebność i rozmieszczenie mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce w 2002 r. a wcześniejsze szacunki* [w:] Bieńkowska-Ptasznik M., Krzysztofek K., Sadowski A., (red.), *Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zróżnicowanych kulturowo i na pograniczach*, t. 1, Białystok.
- Chałupczak H., Browarek T., 1998, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin.
- Darski J., 1994, *Białoruś. Historia, współczesność, konflikty narodowe*, Warszawa.
- Eberhardt P., 1996, *Między Rosją a Niemcami*, Warszawa.
- Gloger Z., 1903, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków.
- Goss K., 2001, *Struktura wyznaniowa mieszkańców byłego województwa białostockiego*, „Pogranicze. Studia społeczne”, t. 10.
- Hawryluk J., 1993, *Z dziejów cerkwi prawosławnej na Podlasiu w X–XVII wieku*, Bielsk Podlaski.
- Hawryluk J., 1999, „*Kraje ruskie Bielsk, Mielnik, Drohiczyn*”. *Rusini–Ukraińcy na Podlasiu – fakty i kontrowersje*, Kraków.
- Koter M., 1995, *Ludność pogranicza – próba klasyfikacji genetycznej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica”, nr 20, Łódź.
- Krysiński A., 1928, *Liczba i rozmieszczenie Białorusinów w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe”, z. 3–4.
- Łesiów M., 2010, *Podlasie na mapie ukraińskiej mowy (Ukraińskie gwary podlaskie: historia badań i najważniejsze cechy systemowe)*, „Nad Buhom i Narwoju”, nr 4 (110), Bielsk Podlaski.
- Makarski W., 1996, *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo-etniczne*, Lublin.
- Mironowicz E., 1992, *Świadomość narodowa społeczności prawosławnej Białostoczczyzny*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych UW”, nr 17.
- Mironowicz E., 1993, *Białorusini w Polsce 1944–1949*, Warszawa.
- Mironowicz E., 1998, *Białorusini* [w:] Madajczyk P. (red.), *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944–1989)*, Warszawa.

- Mironowicz E., 2000, *Polityka narodowościowa PRL*, Białystok.
- Olejnik L., 2003, *Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960*, Łódź.
- Piskozub A., 1968, *Gniazdo orła białego*, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny RP*, 2000, Wyd. GUS, Warszawa.
- Sadowski A., 1991, *Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce*, Kraków.
- Sadowski A., 1995, *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Białystok.
- Sadowski A., 1997, *Mieszkańcy północno-wschodniej Polski. Skład wyznaniowy i narodowościowy* [w:] Kurcz Z. (red.), *Mniejszości narodowe w Polsce*, Wrocław.
- Tomaszewski J., 1985, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa.
- Tomaszewski J., 1991, *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*, Warszawa.
- Wakar W., 1917, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej, część II. Statystyka narodowościowa Królestwa Polskiego*, Warszawa.
- Wasilewski L., 1927, *Istotna liczba Ukraińców w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe”, z. 5–6.
- Wiśniewski J., 1977, *Osadnictwo wschodniosłowiańskie Białostoczczyzny – geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 4, Białystok.
- Wróbel P., 1990, *Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska*, „Prace Instytutu Historycznego UW”, Warszawa.
- Wyznania religijne, stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce w latach 2000–2002*, 2003, Wyd. GUS, Warszawa.

UKRAINIAN POPULATION IN PODLASIE – ORIGINS, CONTROVERSIES, CONTEMPORARY

Ukrainian population is connected with Polish history from the earliest times. Most of its presence is associated with such a historical and geographical regions as Podolia, Volyn, Outer Carpathian or – during the partitions – Galicia. Much less it is said about the Ukrainians in the context of Podlasie, despite the fact that their history in this region reaches Middle Ages. It is caused by many factors, mainly smaller number of people and the total difference of otherness of the Ukrainian population in Podlasie compare to "Galician Ukrainians", especially during the partitions of Poland and in the 20th century.

In the series of historical studies concerning the history of settlement in Podlasie region, commonly emphasized is the fact that the North-Ukrainian ethnic population settled in the southeastern part of Podlasie in the Middle Ages.

Based on the Russian census from 1897, the number of Ukrainian population in the Białystok district was estimated for more than 60 thousand, mainly in the Bielsko region. Completely different were the results of censuses which took place 20–30 years later, in the independent Poland. According to them, between 1897 and 1931, Podlasie experienced a very rapid increase in the number of Belarusians and even more rapid decline in the number of Ukrainians. Between rivers, Narew and Bug in a very short time, there has been a complete reversal of the Ukrainian-Belarusian ethnic structure.

In autumn of 1939 Podlasie was incorporated into the USSR. The Soviet government considered the whole population of Orthodox Church as Belarusians. In the postwar period, adopted the principle of automatic classification of population by religious

criteria, considering all the Orthodox in Podlasie as Belarusians. In this simple schematic division of religious and ethnic structure, there was no room for Ukrainians.

Only after a few decades later, at the turn of the 80s and 90s, began the process of rebirth of the Ukrainian national identity among the Orthodox community of Podlasie. This process took place mainly on the ground of a distinct ethnicity and language. It also took place in the institutional and organizational level, and in the awareness of the population, what confirm the results of sociological studies and censuses. It is hard to predict now how to continue the process of rerutenization specific parts of the population living between Narew and Bug rivers. One can only hope that in a democratic society it will be determined only by the individual sense of national identity, rather than arbitrary political and administrative guidelines.

Dr Marek Barwiński
Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ